

Mimo, że przytoczone dane nie są zbyt liczne, pozwalają one jednak wyrobić sobie sąd o charakterze religijności parafii wojnickiej przynajmniej w pierwszej połowie XV w. Ponieważ jednak stan taki nie wyrósł nagle, ale owszem silnie zahacza o XIV w., należy przyjąć, że podobnie żywy duch religijności był nie tylko w XIV w., ale powoli narastał już od XIII w. Jedyne imię słowiańskie jakie znajduje się na terenie parafii w XV w., tchnące do tego klasowym snobizmem, pozwala twierdzić, że obyczaje pogańskie wnet ustąpiły z okolic kościoła wojnickiego pod technieniem religii chrześcijańskiej.

AMBROISE JOBERT

WYDANIA I PRZEKŁADY DZIEŁ KARDYNAŁA HOZJUSZA WE FRANCJI *

Który z polskich pisarzy przed Mickiewiczem był najbardziej znany i czytany we Francji? Niewątpliwie kardynał Hozjusz. Pobieżne choćby przeglądnięcie wspaniałej *Bibliografii Polskiej* *Estreichera* pozwalało się tego domyślać. Dowodu zaś na to dostarczyły poszukiwania przeprowadzone w prowincjonalnych bibliotekach francuskich.

Wszystkie dzieła Hozjusza, za wyjątkiem kilku pomniejszych pism, były drukowane we Francji czy to w języku łacińskim, czy też w tłumaczeniu.

1° Tylko w języku łacińskim: *Confutatio prolegomenon Brentii*, oraz *Dialogus*.

2° W języku łacińskim i francuskim:

- I Księga *Confutatio Brentii* wydrukowana została osobno pod tytułem *De Sectis et Haeresibus — Traité des Sectes et Hérésies de notre temps*, przełożył Jean de Billy, 1561.
- *De expresso Dei Verbo — De l'expresse Parole de Dieu*, przełożył Lancelot de Carle, biskup Riez, 1560.
- *Confessio catholicae fidei christiana — Confession catholique de la foi chretienne*, przełożył Jean de Lavardin, 1566.

3° Tylko w języku francuskim: *Judicium et censura de judicio et censura Ministrorum Tigurinorum*. — *Advis et Remonstrance du Rme Card. Hosius, Polonois, touchant la censure que les mi-*

* Dziękujemy Dyrekcji Bibliotek Francuskich, p. Pierre Vaillant, kustoszowi Biblioteki Miejskiej w Grenoble, oraz wszystkim innym kustoszom bibliotek bez życzliwości i doświadczenia których nie moglibyśmy zrealizować naszej pracy. P. Jean Orcibal, profesor w Ecole des Hautes Etudes, dostarczył nam cennych wskazówek bibliograficznych, p. Maussier zaś wiadomości o tłumaczach Hozjusza. Wszystkim składamy na tym miejscu wyrazy naszej wdzięczności.

nistres de Zurich et de Heildebergue ont donnée sur la doctrine n'aguères publiée en Poloigne contre la Trinité, przełożył Nicolas Chesneau, 1573 (?).

Krakowskie wydanie *Confessio* z r. 1553 nie znalazło jak się zdaje rozpowszechnienia we Francji. Nie napotkaliśmy bowiem na żaden egzemplarz. Ale począwszy od r. 1557 zaczynają docierać wydania niemieckie: wydanie z r. 1557 w Dillingen, oraz rozszerzone wydanie moguńskie z tego samego roku, a także pierwsze wydanie *De expresso Dei verbo*, Dillingen 1558¹.

Paryski zaś wydawca, Foucher, zamawia w r. 1559 u Cholina, w Kolonii, część wydania *Confutatio Brentii*, sam natomiast drukuje osobno księgę I *De Sectis*, która stoi na czele listy dzieł Hozjusza, jakie wyszły spod francuskich pras. W nawiasach podajemy bibliotekę, z której egzemplarza korzystaliśmy. Wydawcy, jeśli nie zaznaczono inaczej, są paryscy.

1559 Foucher, *De Sectis* (Grenoble)

1560 Foucher, *De Sectis*, wyd. 2 (id.)

Desboys i Nivelles, *Confutatio* (Versailles)²

Petit, *Confessio* (Lyon)

Fremy, Puteanus, *Confessio*³

Buon, *De expresso Dei verbo* (Troyes)

Foucher, *De expresso Dei verbo*⁴

Vascosan, *De l'expresse Parole de Dieu*, tłum. Carle (Amiens)⁵

1561 Vascosan, Chesneau, *Sectes et hérésies*, tłum. Billy⁶

Fremy, *Confessio* (Bibl. Nationale)

Foucher, *De expresso + Dialogus* (Lyon)

1562 *To samo*, wydawcy Buon, Fremy (Bibl. Nation.)⁷

Vascosan, *Expresse parole*, wyd. 2 (Troyes)⁸

Cavellat, Desboys, Gorbin, Nivelles: *Opera: Confessio + De*

¹ Te trzy wydania znajdują się w Grenoble.

² Niewymienione w *Bibliografii Polskiej* Estreichera.

³ Zob. Estreicher, *Bibliografia Polska*.

⁴ Por. przypisek 3.

⁵ Por. przypisek 2.

⁶ Por. przypisek 3.

⁷ Por. przypisek 2.

⁸ Por. przypisek 2.

*Sectis + De expresso + Dialogus*⁹

Puteanus, *Confessio*¹⁰

Rouillié w Lyonie, *Confessio* (Avignon)¹¹

1564 Desboys, *Sectes et hérésies*¹²

Rouillié w Lyonie, *Opera* t. I *Confessio*, przedruk, t. II *Confutatio Brentii + De expresso + Dialogus* (Avignon)¹³

1566 Fremy, *Confession*, tłum. Lavardin (Grenoble)¹⁴

1567 Rouillié w Lyonie: *Confutatio + De expresso + Dialogus*¹⁵

Tronaesius w Anvers, *Sectes et hérésies*¹⁶

1568 Nivelles, *Sectes et hérésies*¹⁷

1573 Jean de Foigny, w Reims, *Advis touchant la Censure*, tłum. Chesneau (Reims)

1579 Chesneau, *Confession + Sectes + Expresse Parole* 1666 kol. (Lyon)

1583 id., *Defense de la foy et religion chrestienne*, przedruk zbioru poprzedniego (id.)¹⁸

Liczba wydań w języku łacińskim i francuskim jest następująca:

<i>Confessio</i>	7	3	razem	10
<i>Confutatio</i>	3			3
<i>De Sectis</i>	3	7		10
<i>De expresso</i>	6	4		10
<i>Dialogus</i>	4			4
<i>Judicium</i>		1		1
	23	15		

W całości więc 38 wydań dzieł Hozjusza we Francji w ciągu 24 lat!

Tak wielkie powodzenie tłumaczy się tym, że Kościół we Francji od śmierci Clichtove'a do czasu wystąpienia Du Perrona

⁹ Cavellat (Lyon), Desboys (Bibl. Nation.), Gorbin (Pau), Nivelles (Pau).

¹⁰ Por. przypisek 3.

¹¹ Por. przypisek 2.

¹² Por. przypisek 3.

¹³ Por. przypisek 2.

¹⁴ Egzemplarz z Grande Chartreuse.

¹⁵ Por. przypisek 2.

¹⁶ Por. przypisek 3.

¹⁷ Por. przypisek 3.

¹⁸ Por. przypisek 2.

nie miał żadnego wybitnego polemisty. Korzystał więc z autorów obcych, takich jak Soto czy Castro. Nie wiadomo niestety dokładnie, w jakich okolicznościach odwołano się do Hozjusza.

Z wydań łacińskich zaczerpnąć możemy tylko jedną interesującą wiadomość: wydanie w Lyonie, w r. 1562, dokonane zostało staraniem kardynała de Tournon, dziekana Kolegium Kardynałskiego, arcybiskupa Lyonu, który stał na czele obozu ultramontańskiego we Francji¹⁹.

Wydania w języku francuskim zawierają przedmowę tłumacza. Czytanie *De Sectis*, oświadcza Jean de Billy²⁰, „dało mojej duszy takie zadowolenie i taką pociechę, że uważałem, iż powinno być czytane nie tylko w języku łacińskim, ale i w naszym... Nie znam innej książki bardziej przydatnej dla utwierdzenia w starożytnej wierze tych, których przypadkiem mogłyby uwieść łagodne i miodowe słówka nowych ewangelistów”. Opat komendatariusz kościoła Notre-Dame des Chateliers nie dedykuje swej pracy jakiemuś możnemu tego świata, ale czytelnikowi. Właśnie ma zamiar rzec się swych beneficjów i wstąpić do klasztoru; umrze jako przeor w klasztorze kartuzów w Bourbon-les-Gaillon. Do tłumaczenia dzieła Hozjusza skłoniła go ewangeliczna gorliwość.

Natomiast przekład *Wyznania wiary* z r. 1566 jest przedsięwzięciem obrotnego wydawcy. Pieczołowicie opracowano stronę materialną wydawnictwa. Jean de Lavardin²¹, opat komendatariusz klasztoru Étoile koło Vendôme, dedykuje swe dzieło kardynałowi Karolowi de Bourbon, którego wzywa, by stał się „nowym Konstantynem”. Jest to czyste pochlebstwo, gdyż Bourbon stał poniżej przeciętnego poziomu, ale łatwo mu było być mecenasem, tak wiele posiadał dóbr kościelnych i patrymonialnych, szczególnie w księstwie Vendôme.

Lavardin, w celu zwabienia czytelnika, zwraca się do dwóch poetów z Plejady. Antoni du Baif ułożył na jego cześć sonet:

¹⁹ Przedmowa do Czytelnika.

²⁰ P. de Farconnet, *Jean de Billy*, [w:] Baudrillart, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, VIII, 1934, col. 1490--91; Ph. Schmitz, *Jacques de Billy*, *ibid.* col. 1488--90.

²¹ O. Louis de Gonzague, *L'abbaye de l'Étoile, prélature de Jean de Lavardin 1558--1584*, [w:] *Annales Norbertines* 1883 s. 54--59.

AU LECTEUR

„Toi qui, mal assuré vas par le bon chemin
Craignant de t'esgarer de la foy chrestienne:
Toy qui t'es devoyé de la reigle ancienne
Goustant des séducteurs le mieieux venin

Venez icy tous deux humer l'esprit divin,
Afin que l'un constant sa piété retienne,
L'autre au sein maternel de l'Eglise revienne
Pour y perseverer heureux jusqu'à la fin.

Toy, prenant de la foy la tres-pure lumière
Chasseras de tes yeux l'obscurté mensongère
Confessant d'un coeur net Jésus Christ ton Sauveur:

Toy, t'assurant icy d'un guide tres-fidèle
Poursuivans ton chemin enflammé de bon zele
L'un et l'autre fuyant les tenebres d'erreur.

Ronsard zaś układa dla Lavardina *Dialog Przechodnia* (P)
z *Księgarzem* (L):

P. — Qui est ce livre?

L. — Estranger.

P. — Qui l'a fait?

L. — Le grand Osie, en sçavoir tout parfait;

P. — Qui l'a conduit des terres Poulonnoises,
Et fait sonner nos parolles françoises?

L. — C'est Lavardin ce sçavant translateur
Et docte autant que le premier auteur.

P. — De quoi discourt ce livre magnifique?

L. — De nostre Loy, de la foy catholique,
Tout ce qu'il faut retenir ou laisser,
Et qu'un chrestien doit à Dieu confesser
Pour estre net du fard de l'Hérésie,
Croyant l'Eglise, et non la fantaisie
De ces cerveaux esvantez, esgarez,
Qui par orgueil sont de nous separez.
Et brief, Passant, si le zele t'allume

Des pères vicieux, achette ce volume
 Pour vivre seur en la ferme union.
 Mais si tu es de l'autre opinion,
 Etsi tu veux les mensonges ensuivre
 Des nouveaux fouz, n'achette pas ce livre
 Pour t'en mocquer, tu porterois en vain
 En lieu d'un livre, un fardeau dans la main.

Pierre de Ronsart
 Gentilhomme vandômois.

Wiersze te nie dodają nic do literackiej sławy Ronsarda; i czyż nie jest poniżaniem wielkiego Hozjusza porównanie go do takiego Lavardina? Ale to są chwytły reklamowe.

Avis sur la censure des Zurichois przetłumaczył Nicolas Chesneau²², jeden z tych uczonych księży, których kardynał De Lorraine przyciągnął do Reims. Naturalnie, że Chesneau pracę swą składa w holdzie swemu arcybiskupowi.

Dochodzimy teraz do najbardziej interesującej dedykacji, zamieszczonej w *L'expresse Parole de Dieu*, które tłumaczył Lancelot de Carle²³. Ten dworski poeta, wysyłany w dyplomatycznych misjach do Angli i Włoch, został przez Henryka II obdarzony biskupstwem w Riez, biednej miejscinie leżącej na obszarze departamentu Basses-Alpes. Ronsard wymienia go wśród poetów, którymi opiekuje się kardynał de Lorraine:

„Saint-Gelais est à vous, Carle est à vous encore,
 Et Dorat aux vers d'or qui votre nom redore”²⁴.

Przeglądajmy jednak raczej *List Lancelota de Carle, biskupa Riez, do królowej matki*:

„Ponieważ Monsignor kardynał De Lorraine widział, że Wasza Królewska Mość, kiedy pozwalają Jej na to ważne zajęcia, zażywa często przyjemności słuchania lektury jakiegoś pięknego dzieła, dlatego wydało mu się, że przedmiot, o któ-

²² M. Prévost, N. Chesneau, [w:] M. Prévost — R. d'Amat, *Dictionnaire de biographie française*, VIII, 1959, col. 1038—39.

²³ [L. C.] Harmer, *Lancelot de Carle*, [w:] *Humanisme et Renaissance*, VI, 1939 s. 443—474; tenże, *L. de Carle et les hommes de lettres de son temps*, [w:] *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, VII, 1945 s. 95—117.

²⁴ Cytowany przez Harmera, *art. cyt.*, [w:] *Bibl. d'Hum. et Ren.*, VII s. 107.

rym rozprawia biskup Hozjusz w księdze zatytułowanej *De expresso Dei verbo*, byłby naprawdę godny i ogromnie stosowny dla boskiego rozumu Waszej Królewskiej Mości, której jedynym odpoczynkiem jest słuchanie o rzeczach, mogących służyć przede wszystkim chwale Bożej, oraz pożytkowi publicznemu....., polecił mi przelożyć ją na pospolity francuski język, by ją ofiarować i dedykować od siebie Waszej Królewskiej Mości. A uczyniłem to, Wasza Królewska Mości, tym chętniej, że polecenie to wyszło od takiego Księcia, któremu wdzięczny jestem bezmiernie”.

Dodajmy, że drukowanie *L'expresse Parole* zostało zakończone w styczniu 1560 r. i że dzieła Hozjusza we Francji szczytowe powodzenie osiągnęły w chwili, gdy zebrało się kolokwium w Poissy, we wrześniu 1561 r. Warto by zbadać, czy mówcy katolicy czerpali natchnienie z pism polskiego kardynała. Kardynał De Lorraine cytuje wprawdzie w swojej mowie z 16 września teksty Św. Ambrożego i Św. Augustyna, którymi przed nim posłużył się Hozjusz, ale trzeba by ustalić, czy teksty te nie były w powszechnym użyciu. Ograniczymy się tutaj do powtórzenia ogólnej charakterystyki tła historycznego, sformułowanej przez o. Polmana w jego wielkim dziele *La controverse religieuse*:

„Katolicy podkreślają... ogromne korzyści — w porównaniu ze swobodnym badaniem — płynące z obiektywizmu zawartego w nauczaniu Kościoła; idea ta, szczególnie droga o. de Castro i kardynałowi Hozjuszowi, uwydatniona została podczas kolokwium w Poissy przez kardynała De Lorraine, oraz przez profesora Sorbony Klaudiusza d'Espence”²⁵.

Inny profesor Sorbony, benedyktyn Gilbert Gènebrard, późniejszy arcybiskup Aix, wymienia Hozjusza wśród trzech kardynałów, których pisma posiadają wyjątkową wagę²⁶, ale nie mieliśmy sposobności sprawdzić w licznych dziełach Gènebrarda, czy powołuje się na Polaka. Gabriel du Préau (*Prateolus*) cytuje Hozjusza w swoim *De vitis... haeticorum*, gdy mówi o Kampaństach i uczniach Serweta²⁷.

²⁵ [Pontien] Polman, *L'élément historique dans la controverse religieuse du XVIe siècle*, Gembloux 1932 s. 291.

²⁶ Gènebrard, *Chronographia*, 1580 s. 466.

²⁷ Wydane w Kolonii 1603 s. 120 i 447.

Wielcy jednak polemisi francuscy powołują się zazwyczaj tylko na Pismo św. i dzieła Ojców. Przekartkowaliśmy bez rezultatu opasłe tomiska P. Coton²⁸, kardynała du Perron²⁹. Nic nie znaleźliśmy na liście osób w dziełach de Berulle'a, nic w indeksie osób w dziełach czy korespondencji Bossueta.

Jednak kardynał Hozjusz ciągle wpływ swój wywierał we Francji za pośrednictwem Bellarmina, który podjął tematy Hozjuszu najdroższe i który wielokrotnie poleca jego dzieła. Z drugiej zaś strony, jeśli nie drukowano już więcej prac Hozjusza we Francji, to niewątpliwie kupowano jeszcze wydania ukazujące się zagranicą.

Zauważyliśmy również, że w sporze jansenistowskim powoływano się na Hozjusza. Chamillard, doktor Sorbony, wyrzucał St. Cyranowi, że w definicji Kościoła, jaką podał w swym katechizmie, nie wspominał nic o papieżu. Odpowiedział na to Sainte-Marthe, że w definicji Kościoła o papieżu nie mówili ani Ojcowie, ani też autorzy późniejsi od Lutra: Castro, Cano, Gropper, H o z j u s z i inni³⁰.

Na zakończenie oddamy głos protestantom. Biblioteka Miejska w Pau posiada egzemplarz paryskiego wydania *Opera* z r. 1562, pochodzący z kalwińskiego kolegium w Lectoure. Zanim jeszcze egzemplarz ten został oprawiony, jakaś nieznana ręka poczyniła w nim różne uwagi. Na stronie tytułowej czytamy takie ostrzeżenie:

Lege, lector, Hosium illum magnum inter magnos ecclesiae papisticae non sectatores solum sed patronos"...

ale nie zapominaj o odręcznych uwagach.

Piotr Bayle w swoim *Dictionnaire historique et critique* (1697) wyraża taki sam szacunek dla Hozjusza: „Jego dzieła polemiczne nie ustępują wcale najlepszym, jakie wówczas powstały”. Bayle przebadał starannie życie i dzieła naszego pisarza: „Kardynał Hozjusz powtarza często te same rzeczy, mianowicie że należałoby wytepić heretyków, i że rozłamy wśród nich świadczą wystarczająco o szkodliwości tzw. Reformacji. Przystudiował on

²⁸ Coton, *Institution catholique*, 2 vol. 1610; *Réponse à l'Anticoton*, 1610; *Genève plagiaire*, 1618.

²⁹ Du Perron, *Oeuvres*, Paris 1622.

³⁰ Sainte-Marthe, *Défense des religieuses de Port-Royal*, 1657 s. 38.

dokładnie pisma, jakie zwinglianie i luteranie ogłaszali jedni przeciw drugim, oraz przysłuchiwał się namiętnym dysputom, jakie rozgorzały wśród luteranów. Ustawicznie wyciągał z tego nienawistne wnioski...” Powiedzmy raczej: wnioski surowe, i przyznajmy, że temu portretowi kardynała Hozjusza, nakreślonego przez hugonota Piotra Bayle, nie brakuje ani dosadności ani podobieństwa.